

GURBETTE KALAN TÜRK ESERLERİ

Prof.Dr.Semâvi EYİCE

Üç kıta üzerinde uzun süreli hakimiyet kuran Osmanlı-Türk Devleti, bugünkü anlamda bir "İmparatorluk" olmamıştı. Feth ettiği her yerde kalıcı olacağını hesaplayarak, o yerleri benimsemiş, oraları bir "İmparatorluğun" sömürgesi olarak hiçbir vakit görmemiş, bu yüzden de oralara kendi damgasını vuran eserlerle süslemişti. Çoğu vakıf olan bu eserleri kuranlar, birgün buraların terk olunacağını, yaptıkları ve vakfettikleri hayır binalarının bırakılacağını akıllarından bile geçirmemişlerdi. Fakat mukadder son gelip çatmış ve koca devlet uzun süren bir can çekişme safhası ile peyderpey topraklarını kaybederken buralardaki tarihi varlığının izleri olan vakıf eserlerini de bırakmak zorunda kalmıştı. Bunların Türk idaresine ve Türklerin temsil ettikleri müslümanlığa karşı bir hıncın kurbanları olmaları uzun sürmedi. Türklerin geri çekilmeleri ile beraber bu eserlerin inanılmaz bir hızla tahripleri de başladı. Bu tahripde ne eserin mimarı ve sanat değeri, ne de yaptıran kişinin tarih içindeki önemine dikkat edildi ve neticede Türk vakıf eserleri inanılmaz bir hızla yıkılıp ortadan kaldırıldılar.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakların hepsi de hıristiyan ülkelere katılmadı. Bunların büyük bir kısmı da İslâm ülkelerinde kalmıştı. Bu tahrip, onlar da, belki Avrupadakiler derecesinde olmasa bile kendisini gösterdi. En azından Türk eserlerinin bu müslüman ülkelere ihmal edildikleri, zamanın tahribine bırakılmış oldukları dikkati çeker. Kurucusu Türk asıllı olduklarından fazla önemsenmeyen Kahire'de İbn-i Tulun Camii'nin çeşitli tezyini aksamı bile bugün batı Avrupa'da antika koleksiyoncularının salonlarını süslemektedir. Osmanlı döneminde Türklerin devamlı saygı gösterdikleri imarına dikkat ettikleri Mekke'de Kâbe'nin Türkler tarafından yapılan bütün mimari aksam ortadan kaldırılmış, o dönemin minarelerinden bile en ufak bir iz bırakılmamıştır. Bugün Osmanlı dönemini hatırlatan tek şey, geniş revakların içinde kalan bazı sütunların tepelerindeki, XVI. yüzyılın mermer sütun başlıklarıdır. Cidde'de bir vakitler bir Türk binasının cephesini süsleyen mermerden işlenmiş büyük bir Osmanlı devlet arması ise, bir villânın bahçesinde duvara dayalı olarak bulunmuştu. Bugün Libya Devleti'nin sınırları içinde olan Trablus'da ünlü denizcimiz Turgut Reis'in küçük camii'nin ne durumda olduğunu da bilmiyoruz. Fakat gurbette kalan Türk eserlerinin durumları Batıda hıristiyan ülkelerinde daha da üzücüdür sanırım. Biz burada sadece onlardan bahsedeceğiz.

I

Macaristan

Osmanlı Devleti'nin ilk kaybettiği topraklardan Macaristan'dan, Osmanlı döneminden kalmış vakıf eser sayısı iki elin parmaklarını aşmaz. Budin'deki kaplıcalar, sonraları ilâvelerle büyütülmek suretiyle günümüze kadar geldiklerinden hâlâ kullanılmaktadır. fakat adları bilinen camiler tekkeler aralarında Mimar Sinan'ın eseri olan Mustafa Paşa Camii de dahil olmak üzere ortadan kaldırılmıştır. Sadece son yıllarda bir kilisenin duvarının esasının bir cami kible duvarına ait olduğu anlaşılmış ve bu duvar kalıntısında bir Türk penceresi ile mihrap nişinin bir parçası meydana çıkarılmıştır. Araştırmalar sonunda da bu ibadet yeri kalıntısının Toygun Paşa Camii'ne ait olduğu anlaşılmıştır. Bir vakitler ünlü ve büyük bir Bektaşî tekkesinden ise yalnız Gül Baba Türbesi kalmıştır. Bu küçük mezar anıtı Budin elden çıktıktan sonra kiliseye çevrilmiş uzun yıllar böylece kullanılmış ancak geçen yüzyıl sonlarına doğru Türklere bir dostluk gösterisi olarak tekrar türbe biçimine dönüştürülmüştür. Budapeşte'nin güneyinde evvelce adı Hamza Bey palankası olan Küçük Erd Kasabası'nda ise küçük bir meydanın ortasında şerefeden yukarısı olmayan bir minare yükselir. Bu 1552-1558 yıllarında Hünkâr Kanunî Sultan Süleyman tarafından Viyana yolunu emniyete almakla görevlendirilen Szekesfehervar (İstuni Belgrad) zâimi Hamza Bey'e temlik edilen yerde bu kişi tarafından vakfedilmiştir. 1838 de hâlâ duran cami sonra bütünüyle ortadan kalkmıştır. Böyle camisiz bir minare de Macaristan'ın kuzeyinde Eger (Eğri)'de bulunmaktadır. Burada evvelce mevcut 9 camiden yalnız Kethüdâ Camii'nin 40 metre boyundaki bu minaresi kalmış 1, cami ise 1841 de yıkılarak yeryüzünden silinmiştir. Sigetvar'da Kanunî Sultan Süleyman'ın vefat ettiği yerde yapılan cami sonra kiliseye çevrilerek mimarisi de değiştirilmiştir. Son yıllarda bu ilâveler ayıklandığında

camiiin esas bünyesi ve cami olduğu yıllardan kalan izler (kible duvarında minberin izi) meydana çıkmıştır. Aynı şehirdeki Budin Beylerbeyi Kadızade Ali Paşa Camii de kilise olduğunda dışını kaplayan kılıf duvarları ile iç süslemesi ayıklandığında gerçek hüviyetiyle meydana çıkmaktadır. Peç olarak bilinen Peçuy'da ise şehrin ortasında 16 metre çapındaki kubbesi ile heybetli Gazi Kasım Paşa Camii hâlâ kilise olmakla beraber bir süre önce dışında bir kılıf teşkil eden duvarlardan arındırılmış ve gerçek mimarisi ile ortaya çıkmıştır. Caminin az ötesinde ise büyük bir çifte hamamın temel kalıntıları bulunmuştur. Aynı şehirde minaresi ile kalan kubbeli Yakovalı Hasan Paşa Camii mimari hüviyetini korumakla birlikte yanına yapıştirilmiş bir binanın ağırlığı altında ezilmektedir. Bu yapının yerinde de aslında büyük bir mevlvihane olduğu bilinir. Bânisinin Tiryaki Hasan Paşa mı, Sokulluzâde Hasan Paşa mı yoksa Yemişçi Hasan Paşa mı olduğu tesbite muhtaçdır. Yine Peç de bir Bektaşî tekkesinin son izi olan İdris Baba Türbesi korunabilmiştir. Macaristan'da son yıllarda ortaya çıkarılan kubbeli küçük bir ibadet yeri ise Şiklos'da Malkoç Bey Camii'dir. Ev haline getirilirken içi ve dışı duvarlarla kaplanan bu Türk eseri bu ilâveler ayıklandığında gerçek klâsik dönem Türk mimarisi karakterinde olarak ortaya çıkmıştır. Estergon'da ise Özıçeli Hacı İbrahim Camii'nin sadece yeri ve pek az kalıntısı tesbit olunabilmiştir.

II

Rusya

Bir vakitler Polonya toprakları içinde kalan Kamanıçe (Kamieniec Podolski)de Türk sanatının temsil edilmiş olabileceğine çok zor ihtimal verilir. Halbuki çok az süre Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan bu uzak serhad şehrinde camii kilise haline getirilmiş bir minare hâlâ duruyordu. Şehrin başkilisesi (katedrali) durumunda olan bu hıristiyen ibadet yerinin içinde ise hiç şüphe yokki İstanbul'da yapıлып buraya getirilmiş itinalı işçilikle **a jours**'lu oymalı olarak yapılmış mermerden bir minberi bulunuyordu. Araştırma yapılarak bu caminin kim tarafından inşa ettirildiği belki bulunabilir. 1672'den 1699 a kadar ancak 27 yıl kadar Osmanlı idaresinde kalan bir yerde Türk sanatının bir temsilcisi olabileceğine inanmak zordur. 1945 e kadar, Romanya'ya ait iken bugün Rusya sınırları içinde olan Osmanlı Devleti'nin iki önemli sınır kalesi Bender ve Hotin'de de camiler vardır. Bugün bunlar hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.

III

Romanya

Bugünkü Romanya'da Türk vakıf eserleri azdır. Bunların arasında en önemlisi Babadağında bir sefer sırasında 1538 de Kanuni Sultan Süleyman'ın ziyaret edecek kadar önem verdiği Saltuk Baba veya Sarı Saltuk ziyaretgâhı gelir. Bu çok gösterişsiz bir yapıdır. Herhalde ewelce etrafında büyük bir tekke olduğuna ihtimal verilir. Komşusu olan Büyük veya Ulu camiden ise sadece arsası kalmıştır. Aynı yerde az ilerisinde bulunan Ali Paşa Camii ile türbesi ise bugünkü Romanya'da görülebilen en önemli Osmanlı devri eserleridir. Ali Paşa Camii dikdörtgen plânlı üstü kiremit kaplı ahşap çatı ile örtülü basit bir yapıdır. Ali Paşa tarafından hangi tarihte yaptırıldığı ise kesin olarak aydınlanmamıştır. Yine Romanya'daki Maçın'de Mestan Ağa, Mecidiye'de 1856 tarihli Sultan Abdülmecit, İshakçı'da Mahmud Yazıcı ve Tulça'da Aziziye camileri hep dikdörtgen plânlı, ahşap çatılı ve mütevazi görünüşlü yapılarıdır. Bunlardan Tulça'daki Aziziye Camii en büyükleri olup, "Tanzimat üslubunda" bir yapıdır. Köstence'deki Hünkâr Camii de sakıflı basit bir yapı idi. Burada da "Tanzimat üslubu"nun görülmesi geçen yüzyılda yapıldığını belli ediyordu. Yıkılan belki esası eski olan bu eserden sadece minaresi kalmıştı. Aynı şehirdeki Köstence Camii ise Mahmudiye Camii'nin tamamen yıkılmasını suretiyle yerinde 1910 yılında mimar V.G.Stephanescu tarafından yapılmış, Mısır-Bizans ve yerli Rumen üsluplarının karması acayip bir yapıdır. Köstence Camii'nde yegâne dikkate değer şey, sulh anlaşmasında unutulduğu için 1878-1914 arasında Osmanlı Devleti'ne ait olarak kalan Tuna üzerindeki Adakale Camii için özel dokunarak Türkiye'den gönderilen muazzam tek parça halidir. Adakale'nin sulara gömülmesi ile halı buraya getirilmiş fakat tam sığmadığından bir kısmı katlanmıştır. İbrail'deki cami ise Arhangel Mihail Kilisesi olmuş Mangalia'da Sultan II. Selim'in kızı Esmehan Sultan adına vakfedilmiş cami etrafında XVII-XIX. yüzyıllara ait mezarlarla dumaktadır. Bunların en eskisi 1022 (1613/14) tarihlidir. Aynı yerdeki Muharrem Baba Tekkesi'nin ise sadece harabesi ile etrafındaki mezarlar kalmıştır.

IV

Bulgaristan

Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da 1871'de, 1858 zelzelesinde harap olan altı ibadet yeri ile birlikte 45 cami ve mescid olduğu bilinir. Buradaki büyük kervansaray ile bedesten gibi bu camilerden de iki istisna ile hepsi ortadan kalkmıştır. Bugün Arkeoloji Müzesi olarak kullanılan Büyük (veya Ulu) Camii'n, Sadrazam Mahmud Paşa vakfı olması muhtemeldir. Bu dört payeli dokuz kubbeli, tipik bir çok kubbeli erken Osmanlı dönemi camiidir. Şehrin büyük meydanı kenarında, zaman zaman ibadete açılan Banyabaşı Camii ise 974 (1566/67) tarihli olup tek kubbeli, üç bölümlü klâsik üslupda bir yapıdır. Bânisinin Seyfullah Efendi olduğu bilinir. Mimar Sinan'ın Sofu Mehmed Paşa vakfı olarak yaptığı büyük cami ise geçen yüzyılın sonlarında Sedmoişlenici adıyla kilise yapılmıştır. Bu sırada yalnız tromplu iç mimarisi kalmış buna karşılık dışı tamamen değişik mimaride bir kılıf içine alınmıştır. Sofya'da Lozeneç Mahallesi'nde, XIV-XV. yüzyıllardan Osmanlı duvar tekniğinde yapılmış mihraplı duvar kalıntısının ise ne türden bir vakıf binasına ait olduğu anlaşılamaz.

Güney Bulgaristan'da Stramua akarsuyu üstündeki Anadolu ve Rumeli'de pek çok hayratı olan İshak Paşa'nın 876 (1471) tarihli, üç gözlü Kadı Köprüsü Rumeli'deki vakıf köprülerin en güzellerindendir. Bu köprü yakınında Köstendil'de Türk sanatında başka bir benzeri olmayan tuğla işçiliği ile dikkati çeken Fatih Camii'nin 1966 da görüldüğünde kubbesi çökmek üzere idi. Minaresinde ise arı peteği biçiminde tuğladan bir süsleme yapılmıştır. Aynı şehirde 983/5 (1575/77) tarihli Ahmed Bey Camii de, önceki gibi tek kubbelidir. Bu eserin duvarları 987 (1579)'dan itibaren gelip geçenler tarafından yazılmış hatıra yazıları (Grafitti) ile kaplıdır. Bunların arasında en ilgi çekici olanı "Melek Ahmed Paşa"nın müezzini Evliya Çelebi'nin 1071 (1660) tarihli herhalde kendi hattıyla yazdığı hatıradır.

Şimdi adı Stanke Dimitrov olan Dupniça Kasabasında ewelce güzel küçük bir köprü ile yanında tek kubbeli, üç bölümlü son cemaat yeri olan bir cami vardı. Çok değişik biçimde bir kitabe köşküne sahip olan bu köprü yıktırılmıştır. Çok harap durumdaki camii'nin kible duvarına bitişik olarak kubbeli bir de türbe vardı. Cami Rumeli'de sık raslanır bir özellikte olup, kubbesi çifte kasnaklı idi. Bânisi bilinmeyen bu değişik ve ilgi çekici mimarili vakıf eserin adını herhalde eski kayıtlardan bulmak mümkündür. Osmanlı idaresi yıllarında demir madeni ile tanınan Samokov'da ise, kasaba meydanında kitabesiz, 16-17. yüzyıllar üslubunda güzel bir çeşme süsler. Üstü kiremit kaplı bir çatı ile örtülü olan bu çeşmenin her cephesi değişik düzende olup, bir cephesinde solda su içme musluğu sağda ise zarif bir güvercinlik vardır. Saçağının dibinde ise mermerden yontulmuş bir kilit (?) halkası görülür. Samokov'da dikkati çeken başka bir eser ise Bayraklı Camii'dir. Bu daha eski bir camii'nin yerinde, şimdiki şekli ile 1830'a doğru yapılmıştır. Türk üslubuna tamamen yabancı bir görünümde olan bu camii'nin mekânı kare biçimindedir ve dört sütun ortadaki kubbeyi taşır. Yapının içi hatta dışı, çok ağır kalabalık nakışları ile bezenmiştir. Bu bakımdan yukarı Sırbistan ile Arnavutluk'ta rastlanan bir mahallî üslubun örneğidir. Bulgarlar, nakışların altında bir manastırın plânının bulunduğunu ileri sürerler. Camii'nin etrafında 1966 da dağınık durumdaki hayli çok sayıda mezartaşı görülüyordu.

Bulgaristan'da büyük Türk şehirlerinden Filibe (Plovdiv)'de yine bir Bulgar yazarının ifadesi ile "... kalabilen eserler parmakla sayılacak kadar az..."dır. Ancak Filibe Müzesi'nde nereden çıkarıldıkları bilinmeyen birçok Türk kitabeleri bulunmaktadır. Şehrin 12 km. dışında Türk eseri güzel bir köprü görülür. Üzerinden yeni yolun geçtiği modern köprü'nün az aşağısındaki değerli mimari eserin daha ne kadar yaşayacağı düşünülebilir. Şehrin içinde 827 (1423)'te II. Murad tarafından vakf edilen Muradiye (veya Cuma) Camii, Klâsik Ulu camilerin güzel örneklerindedir. Burada da Sofya'da da olduğu gibi dört paye ile çok kubbeli şema uygulanmıştır. Fakat biraz farklı olarak burada yan bölümler tonozludur. Camii'nin minaresi ise tuğladan yapılan bir süsleme ile baklavali biçimde bezenmiştir. Böyle bir minare ewelce Selânik'te Alaca İmaret Camii'nde de görülüyordu. Cami dış duvarları güzel bir işçilik ile örülmüştür. Filibe'de bugüne kadar nasılsa kalabilmiş ikinci cami ise Sultan II. Murad dönemi vezirlerinden Şahabeddin (Kula Şahin) Paşa'nın vakfı olan ve 1430 a doğru yapılan İmaret Camii'dir. Tabhaneli-zaviyeli camiler tipinin güzel bir örneğidir. Duvarları çok intizamlı taş ve tuğla tekniği ile örülmüş olup minaresinin gövdesi de zigzag yivlidir. Bursa'daki Muradiye Camii'nin çok yakın benzeri olan bu değerli mimari eserin sağ tarafında ise kubbeli mezar binası, vakfın bânisi Şahabeddin Paşa'nın türbesidir. Gördüğümüzde son derece bakımsız bir harabe halinde idi. Hayır yapılarından birinin evkafından olduğunu kesin olarak kabul edebileceğimiz altı kubbeli Filibe bedestenini ise ortadan kaldırmıştır.

Eski Zağra (Stara Zagora) da, korkunç faciaya sahne olan cami, tek kubbeli minareli büyük bir yapıdır. Kubbe kasnağındaki oval pencereler ile içindeki geç dönem nakışları binanın geçen yüzyılda geniş ölçüde tamir gördüğüne işaret ederler. Bir vakitler 13 camii ve mescidin bulunduğu bilinen Kızanlık'da sakıflı sadece büyük bir cami kalmıştır. 1255 (1839) tarihli olan bu yapı, üzeri ahşap çatı ile örtülü camilerin güzel bir örneğidir. Camii'nin duvarına bitişik, dört yıl sonra yapılmış bir de çeşme vardır. Burada şehre hakim tepede Hellenistik döneme ait bir mezar odasının hemen yanındaki tuğladan yapılmış açık türbe bulunmaktadır. Rumeli'nin fethinin Gazi Erenlerinden birine, bir görüşe göre Lala Şahin'e, başka bir mahallî söylentiye göre ise Saruca Paşa'ya ait olan bu türbe, dört kemeri taşıyan dört ayak ile bir kubbeden ibarettir.

Yambolu'da uzunlamasına peşpeşe sıralanan, dördü kubbeliler ile örtülü beş bölümden meydana gelen bedesten, İstanbul'da, Edirne'de ve Trakya'da vakıfları olan Atik Ali Paşa evkafındandır. Bu eski eser son yıllarda restore edilerek galeri yapılmıştır. Ewelce hiç değilse beş cami olan bu küçük şehirde bugün mevcut tek ibadet yeri, esaslı eski olmakla beraber 1288 (1871/72)'de tamir edilerek yeni nakışlarla bezenmiştir. Bu tek kubbeli yazının kare plânlı bir kule biçiminde garip bir minaresi vardır. Klâsik tipde mukarnaslı bir mihrabı, buna karşılık çok güzel barok üslupda bir mahfeli bulunur. Fakat bu camii'nin en ilgi çekici tarafı son cemaat yerindeki mezarlar ve bunların arasında kitabesi Türkçe, Bulgarca ve Fransızca yazılmış olan 1294 (1877/78)'de ölen İsmail Hakkı Paşa'nın mezartaşıdır.

Karadeniz kıyısındaki Misivri (Mesembria, şimdiki adı: Nessebar) Osmanlı döneminde pek az Türk'ün yaşadığı bir kasaba idi (35 Türk evine karşılık 240 Rum evi vardı). Ewelce kale kapısının tam karşısında olan cami önce binası, sonra minaresi yıktırılarak kaldırılmıştır. Bugün sadece arsası duran bu camii'nin eski bir gravürde üstü kiremit kaplı ahşap çatılı olduğu görülür. Misivri'de konak hamamı olduklarını sandığımız iki küçük özel hamam da (biri iskele başında, diğeri kasabanın kuzeyinde) vardır. Küçük Metropolis Kilisesi'nin Türk döneminde camiye çevrilip çevrilmediğini bilmiyoruz.. Ancak burada, bugün Türkiye'de bile çok nadir raslanan bir şey meydana çıkmıştı, bu da XVI-XVII. yüzyıllar üslubunda nakışlarla bezenmiş ahşap kaplamalardır.

Karadeniz kıyısının büyük liman şehri Varna'da Türk Vakıf binalarında hiçbir şey göze çarpmaz. Evliya Çelebi burada beş büyük camii adlarını verir, ayrıca 36 mescid bulunduğunu da bildirir. "Şeddadî kalesi" içinde de bir cami vardır. Müzede 7-8 adet, vakıf veya kamu binalarından sökülmüş tuğra, 10 kadar Türk mezar taşı ile 1250 (1834/35) tarihli, Sultan II. Mahmud'un çok uzun bir çeşme kitabesi görülür.

Bu çeşmenin ewelce Şehir Tiyatrosu meydanında iken 1934'te yıkıldığı bilinir. Çok büyük ölçüde olan kitabenin hattatı ise Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'dir. Bulgar tarihçi ve arkeoloğu Şkorpil, Varna'nın pek çok kitabesinin 1879'da General Vanovski tarafından sökülerek, Petrograd'a götürüldüğünü bildirir. Müze'deki başka bir çeşme kitabesi 1290 (1873) tarihli olup, bu şehrin kaybindan sadece birkaç yıl önce vakfedilmiş bir çeşmeye aittir.

Varna'nın kuzeyinde, Balçık yolu üstünde, 1945'e kadar Romanya'ya aitken, Bulgaristan'a geçen arazide Rumeli'nin ünlü Bektaşî tekkelerinden Akyazılı Sultan Asitanesi'nin harabesi bulunur. Evliya Çelebi'nin uzun uzadıya anlattığı bu tekke, XVI. yüzyıl üslûbunda büyük bir türbe ile aynı üslûpta bir meydanaevinden ibarettir. Muntazam kesme taştan yapılmış, meydanaevinin yalnız duvarları ile ocağının uzun bacası kalmıştır. Evliya Çelebi'nin tasvirine göre ilgi çekici olması gereken ahşap çatının hiçbir izi yoktur. XVI. yüzyıl başlarına ait olarak tarihlediğimiz tekkenin bütün unsurları (türbe, meydanaevi, ocak bacası), Bektaşîliğin kutsal sayısı olan yedi köşelidir. Rumeli fütûhatına katılan Gazi Erenlerin bu değişik mimâri değerli merkezi, her nedense hıristiyan azizi Atanasius'a yakıştırılarak Sveti Tanaş makamı olarak adlandırılmıştır. Bu Bulgar görüşü, bu eser hakkında çok etraflı bir makalemiz olmasına rağmen, son yıllarda bir İtalyan tarafından yeniden ısıtılarak, bir İslâm Araştırmaları dergisinde tekrarlanmıştır.

Yenipazar'da (Novi Pazar) kasaba meydanında kiremit örtülü küçük bir cami görülmüştür. Avlusunda 10-15 kadar mezar taşı olan bu küçük cami XVII. yüzyıl eseri tesirini bırakan oldukça karakterli bir yapıdır. Taştan yontulmuş, boynuz biçiminde âlemi, son cemaat yerinde köşeleri pahlı payeleri vardır. Minare âlemi ise ay-yıldız biçimindedir.

Bugün adı Kolarovgrad'a dönüştürülmüş "...zaptedilemez kale..." olarak bilinen Şumnu'da bir vakitler yüze yakın caminin bulunduğu Bulgar yazarı Mijatev tarafından bildirilir. Şumnu'nun en başta gelen vakıf eseri 1157'de (1744) Şerif Halil Paşa tarafından vakfedilen büyük bir cami etrafında medrese, kütüphane, sıbyan mektebi, aşhane imaret, vs...den ibaret külliye'dir. Türk sanatında Batı'nın Barok üslûbunun hakimiyeti başladığında henüz klâsik Türk üslûbunu sürdüren bu cami, genel Türk mimarlık tarihinde yer alması gereken bir eserdir. Avusturyalı olmakla beraber şaşılacak derecede Slav hayranı olan Kanitz, bu caminin esasında kilise olduğunun ve hatta badanası altında resimlerin bulunduğunu Bulgarlar'ın iddia ettiklerini yazması, onun 1870'lerde yayınlanan kitabında bolca rastlanan Türkler'i inkâr eden görüşlerden biridir. Caminin manzum kitabesi Nimet adında tanınmamış bir şairindir. Halil Paşa'nın 1157 tarihli vakfiyesi mevcut olduğu gibi, başka bir caminin de Madara'da olduğu ileri sürülür. Külliye ilgili çekici bir düzene sahiptir. Cami içinde çok çirkin renklerde kalem işleri görülür. Mihrap Barok üslûptadır. Yine Barok üslûpta olmakla beraber güzel bir mahfeli vardır. Trompların yanlarındaki ve ana mekândaki yarım ve tam sütunlar belki sonradan konulmuştur. Aşağı şehir'de sakıflı basit bir mescid, tepede 1153 (1740) tarihli Saat Kulesi ile bir çeşme ve Saat Camii olarak adlandırılan küçük bir cami daha görülür. Minaresi yıkık olan bu cami, kare plânlıdır ve sekiz köşeli bir kasnağa oturan kubbesi sekiz dilimli ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Yine tepedeki Eski Cami ise, dikdörtgen plânlı harap bir haldedir. Minaresi durmakta ise de, son cemaat yeri yıkılmıştır. ewelce yanında bir de tekke bulunan bu küçük caminin haziresi şaşılacak derecede zengindir. Burada haşmetli ve iri bir ulema şahidesi gibi, üzerine kılıçlar, toplar işlenmiş subay şahidesi de görülür. 1188'de (1755) ölen Kazasker Elhac Nimetullah Efendi'nin, 1292'de (1876) ölen Hüseyin Paşa zevcesi Fatma Hanım'ın mezarları arasında Sadrazam Çelebizâde Şerif Hasan Paşa'nın kabri de yer alır. Hasan Paşa, serdar olarak bulunduğu Şumnu'da 1205'de (1790-91) yatağında vurularak öldürülmüştür. Şerif Halil Paşa Külliyesi'nin yakınında bulunan Bedesten denilen kesme taştan kâgir güzel yapının kitabesi (1221-1806) ve Sultan Mahmud'un tuğrası sökülerek müzeye konulmuş, bina ise Raguzalı tüccarlarının ardiyesi olarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Halil Paşa Medresesi'nde kurulan müzede pek çok Türk kitabesi görülür. Bulgarca ve Türkçe 1271 (1854) tarihli kitabe Kırcı Vasilin oğlu Yuvan'ın yaptırdığı çeşmeye aittir. Burada 1187 (1773) tarihli Abdurrezzak Camii'nin, 1002 (1593/94) tarihli Hacı Mustafa Memi'nin çeşmesinin ve 1253'de (1837) Silistre'ye giderken Şumnu'ya uğrayan Sultan II. Mahmud'un bu ziyaretinin hatırası olan kitabesi görülür. Bu sonuncusunda Akif adlı şairin manzumesi, Yesârîzâde hattı ile yazılmıştır. Burada ayrıca büyük bir Bektaşî dergâhı ile bu tekkeyi tamir ettiren Cezayirli Hasan Paşa'nın da türbesinin bulunması gerekir. Fakat ben bu yapıları görmedim.

Bugün adı Targovišta olan Eski Cuma, Türk döneminde kurulmuş bir yeni şehirdir. Burada eskiden 13 cami ve mescid bulunduğu bilinir. Bugün ayakta olan Saat Camii 1221 (1806) tarihli olmakla beraber, esasî daha eski olmalıdır. Kare plânlı ve tromplu kubbeli küçük bir yapıdır. Kubbe sekizgen yüksek bir kasnak içine alınarak tromplarda pencereler açılmıştır. Kesme taştan bir minaresi vardır. Fakat dış mimarisi bakımından garip görünüşlüdür.

Bir vakitler kırk kadar cami ve mescidi olan, Bulgarlar'ın ilk başkentleri olduğundan özel bir değer verdikleri Tırnava'da (Tirmova) hiçbir Türk vakıf eseri görünürde kalmamıştır. Hatta Mijatev'in yazdığına göre, buradaki müze görevlisi 1948'de Türk eserlerini korumağa almaya giriştiği için tehdit edilmiştir. Eski fotoğraf

larda görülen büyük camiler ve diğer yapılar hatta köprüler yeryüzünden silinmiş, sadece tamamen Türk üslubundaki ev ve sokaklar, "*Bulgar sivil mimarisi ve şehirciliği*" örneği olarak korunmuştur. Tipik bir geç dönem yapısı olan Hacı Nikoli Hanı, Türk mimari karakterinde olmasına rağmen bir Bulgar tarafından yapıldığı için durmaktadır. Evvelce Kırk Martir'ler Kilisesi iken, Kavak Baba tekkesi Camii olan, aşağı şehirdeki kilise binasında kible duvanı henüz Türk mimari karakterini koruyordu. Hatta duvarlarda eski kalem işleri izleri de fark olunuyordu. Tırnava'da kalabilmiş tek vakıf ibadet yeri, Marinopole Mahallesi'nde, Üniversite eteğinde, Frenk hisara çıkarken sağda görülen ahşap çatılı küçük mescittir. Aynı yol üstünden aşağıda, ırmak başında köprü yanında çok harap bir hamam görülüyordu. Tırnava'nın eski fotoğrafında merkezde bulunan kubbeli büyük caminin ise hiçbir izi kalmamıştır. Şehrin yakınındaki Çareveç (Tzarevetz)'de kale içindeki Hisar veya Firuz Bey Camii ise kapısı üstündeki 839 (1435/36) tarihli kitabesi ile Bulgaristan'da Türklerin en eski vakıf eserlerinden idi. Bu da kare plânlı mekânını bir kubbenin örttüğü bir camidir. Bugünkü durumu hakkında bir bilgi edinilemedi. Ayrıca Tırnava civarında genellikle XIX. yüzyıla ait birkaç çeşmenin (Kokonska, Pazar, Koca çeşmeleri)de varlıkları tesbit edilmiştir.

İki yüz elli yıllık bir tarihi olan ve halkı hıristiyanlardan ibaret bulunan Gabrovo'da Yuntra akarsuyu üstünde kesme taştan muhteşem bir Türk köprüsü bulunmaktadır. Şehrin iki yakasını bağlayan köprü'nün Türkçe ve Bulgarca kitabesi 1271 (1855) tarihlidir ve üzerinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası görülüyordu. Gabrovo'dan sonra Balkanlar arasında uzanan Şıpka Geçidi başlar. Burada Ruslar ve Bulgarlar'ın 1877 savaşının hatırası olan anıtları ve altın yıldızlı kubbeleri ile Rus Manastır Kilisesi vardır. Şıpka Kasabası'ndan Kızanlığa giden yolun solunda, bu kasabaya 5 km. kala, bir kır çeşmesi ile ağaçlar altında mütevazı bir Türk kabristanı 1966'da henüz duruyordu.

Çok güzel bir arazi ortasında gülcülük merkezi olarak tanınan Karlıova'da (Karlovo) ahşap, dağlık bölge evleri dikkati çeker. XV. yüzyılda Türkler'in kalabalık biçimde yerleştikleri bu yerde çarşı meydanında Karloğlu Ali Bey'e izafe edilen Büyük ve Kurşunlu Cami denilen bir cami yapılmıştı. Ayrıca bir de yanında hamam olan bu eser, harap ve terk edilmiş halde bulunuyordu. Sultan II. Bayezid'in Ali Bey bin Karlıya Filibe yakınında Şuşine ve Lovadic köylerini temlik etmişti. Ali Bey'in Şuşine (diğer adı: Şahin Gölü) Köyü'ndeki tesisini, camine vakfettiğini bildiren 935 1528/29) tarihli kayıt vardır. Gördüğümüzde kapalı olan cami, Bulgaristan'daki Osmanlı dönemi eserlerinin en mükemmellerinden idi. Minaresi yıkılmış olmakla, bina kubbesi ile sağlam halde idi. Burada duvar örgüsü XV.yüzyılda kullanılan teknikte yapılmıştır. Muntazam yontulmuş kesme taşların aralarına dikine konulan çifte tuğlalar ile, her taş dizisi arasında ikişer tuğla şeridi vardır. Bu kare plânlı yüksek ve kubbeli caminin kible duvarı dışında sekiz köşeli bir türbe temeli duruyordu. Kesme taştan olan bu türbenin ya yıkıldığı veya bitirilmeden kaldığı söylenebilir. Herhalde caminin bânisi Karloğlu Ali Bey'e ait idi. Şehrin yüksek kesiminde ise burada yaşayan müslüman cemaatinin kullandığı küçük mescit önünde parti kültür merkezi (!) ile sinema yapılmış olmasına rağmen nisbeten bakımlı halde idi. Bu uzunlamasına dikdörtgen biçiminde üstü kiremit kaplı ahşap çatı ile örtülü küçük bir ibadet yeri olup, oldukça derin son cemaat yerine sahipti: Barok profilli kemerler en azından bu kısmın XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren yapılmış olabileceğini belli etmektedir. Kesme taş kürsülü minaresinin yivli bir gövdesi vardır. Buradaki kitabe ise okunamamıştı.

Filibe ile Sofya arasında, eski yolun üstünde küçük bir kasaba olan İhtiman'da (Evliya Çelebi, bu adını Aht-ı İmân'dan geldiğini söyler) Gazi Mihaloğulları'nın vakfı olan İmaret Camii bulunmaktadır. Bulgaristan'daki en değerli Türk eserlerinden olan bu yapı çok harap halde idi ve yıkılmaya bırakılmıştı. 1925'lere kadar duran minaresi yıkılmış, son cemaat yeri de kaldırılmıştır. Yapı iki yanında tabhane odaları olan, Filibe'deki Şahabeddin Paşa Camii'nin benzeri, bir zâviye camiidir. Kapalı avlu olan ilk kubbeli bölümün üstünde, bunun bir avlu olduğunun işareti bir aydınlık feneri vardır. Esas namaz mekânı ise beşik tonozla örtüldür. Dış cepheler çeşitli tuğla oyunları ile renklendirilmiştir.

Güney Bulgaristan'ın en önemli vakıf eserlerinden biri de evvelce adı Cısr-i Mustafa Paşa olan Şivilengrad'daki Çoban Mustafa Paşa Köprüsü'dür. Bir ara Bulgarlar'ın yıktırmak istedikleri fakat büyük bir medenî cesaretle bu karara karşı koyan bazı Bulgar tarihçilerinin de direnişleri ile kurtulan bu muhteşem Türk esere Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında 1528'de Gebze'de büyük külliyesi de olan Vezir Çoban Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır. Eser Mimar Koca Sinan'ın yapı listelerinde adı geçtiğine göre onundur. Muhteşem bir istifle yazılan Arapça kitabesi köprü'nün bânisinin adı ile yapım tarihini verir. Bu köprü başında olması gereken Valide Sultan Camii ve Külliyesi'nden ise bir iz yoktur. Bizim göremediğimiz Hasköy'de (Haskovo) Eski Camii'n kitabesi 797 (1394) tarihli olarak okunmuştur. Harmanlı'da ise güzel bir taş köprü ile bir türbe vardır. Hasköy-Uzuncaova arasında Osman Baba Tekkesi'nden ne kaldığını bilemiyoruz. Birkaç fotoğrafı elimize geçmiş bulunuyor. Uzuncaova'da ise üç kubbeli bir son cemaat yerine sahip, kare mekânlı, kubbeli bir cami, dış mimari görünümü değiştirilerek kilise haline sokulmuştu. Eski bir efsanesi ve buna bağlı olarak da, Vezir Siyavuş Paşa'nın bir Bulgar kızına aşkını anlatan bir destanı olan Akbaldır Çeşmesi'nin otuz yıl önce restore edilmesi için çalışmalar yapılıyordu. Orhaniye'de kubbeli bir caminin varlığını sadece eski bir kartpostaldan öğreniyoruz.

Kuzey Bulgaristan'da Hezargrad'da (Razgrad) Saat Kulesi ile Ahmed Bey Camii dışında çok önemli bir eser olarak Büyük Cami kalmıştı. Her fırsatta Türkler'e karşı hislerini âdeta kusan Kanitz, Razgrad camilerinin de hıristiyan Arnavutlar'ın eserleri olduğunu yazar. Ona göre Türkler dinî binalarını, hıristiyan reayaya

yaptırtırlarmış (!). Bu, Kanûnî Sultan Süleyman döneminin ünlü veziri Kavala ve Selânik hayratı olan önce Makbul sonra da Maktul İbrahim Paşa tarafından vakfedilmiş bir eserdir. Yanında da Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında yaptırttığı konak bulunuyordu. Bu kubbeli ve dış görünüşü heybetli caminin en göze batır tarafı ana kitlesinin köşelerinde yükselen ve Türk yapı sanatında başka benzerine rastlanmayan küçük minareleri andıran uzun ve sivri ağırlık kuleleridir. Bunların orijinal mimariden mi, yoksa sonraki ilâveler mi oldukları ayrıca araştırılmalıdır.

Gazavatnâme'lerde adı geçen Mihaloğulları'nın Plevne'deki vakıfları, Silistre'de, Niğbolu ve Zıştov'daki vakıf binalar hakkında bir şey bilmiyoruz. Eski bir gravürde Zıştov'da altı minare farkedilir. Ruscuk'ta pek az Türk eseri kalmıştır. Bunlar da genellikle müzede toplanan kitabelerdir. Gümrük Emni Mehmed Ağa'nın Lom üzerinde yaptırttığı köprü'nün 1175 (1761) kitabesi ile, Sultan II. Mahmud'un Silistre'ye giderken Ruscuk'a uğrayışının hatırası olan ve evvelce Meryem Kilisesi karşısında dikili bulunan kitabe anılabilir. 2.10 m. boyundaki 19 mısralık bu kitabe 1253 (1837) tarihli olup Yesarizâde hattıyla yazılmıştır. Burada bir de güzel bir tavanı olan 1252 (1836) tarihli bir Şazeli dergâhının varlığından bahsedilir. Etrafında geniş bir hazire olan bu tekkenin bugün ne durumda olduğunu bilmiyoruz.

Balkanlar'daki en güçlü Türk kalesi olarak bilinen ve **Gazavatnâme**'lerde:

Vidin'dür mülket-i Osmana ser-had

Vidin'dür kâfirün Ye'cucuna sed

mısralarıyla tarif edilen Vidin, Sultan Aziz tarafından da Batı Avrupa seyahati dönüşünde ziyaret edilmiştir. Kaledeki kitabelerden biri iç avlu duvarında 1136 (1723) tarihli olup Sultan III. Ahmed adınadır. Pazar kapısında da Mustafa Ağa'nın 1132 (1719) tarihli kitabesi vardır. Cami-i Cedid hakkında bir bilgimiz yok. Devlete baş kaldıran ve sonunda idam edilen Pazvantoğlu Osman (Paşa)'nın camii, küçük ahşap çatılı bir binadır. Onun hayratlarına ait kitabeler (mektepe, bina, çeşme, su haznesi) de burada toplanmıştır. Ayrıca 1292 (1875) tarihli büyük bir çeşme kitabesi ile Tuna'nın taşmasının hatırası olan başka bir kitabe de vardır. Anlaşmaz bir sebeple Pazvantoğlu idam edildikten sonra kendi camiine değil Mustafa Paşa Camii yanına gömüldüğünden 1221 (1806-1807) tarihli mezar taşı burada görülür.

Hezargrad (Razgrad) ile Tutrokan arasında Deliorman'da, ormanlık bir bölge içinde olan Demir Baba Bektaşî Tekkesi de Bulgaristan'da Osmanlı döneminin önemli bir hatırasıdır. Veli türbesi, kubbeli küçük bir binadır. Avusturya'lı Kanitz'e hakaretler savurtacak derecede, bu eser onu rahatsız etmiştir. Yakın tarihlerde de burası Bulgarları rahatsız etmiştir. Demir Baba Türbesi'nin esasını, Proto-Bulgarlar'ın ünlü başbuğu Omur-tak'ın mezarı üstünde olduğu yolunda bir de hipotez ortaya atılmıştır.

Karadeniz kıyısında Balçık'da altı çeşme kitabesi bilinir: Alemdar Arab İsmail (1202-1788), Haraça-zâde İbrahim Ağa (1271-1854), Ahmet ve Mustafa Ağa (tamir: 1275-1859), Hacı İbrahim Ağa (1275-1858), Arap Alemdar (1283-1866), Hacı Hasan oğlu Halid Ağa (1284-1867) çeşmelerinin kitabeleri yayımlanmıştır. Pravadi'de kiliseden çevrilme bir cami ile Sarı Hüseyin Camii'nin adı ve resmi bilinir. Türkler'e her fırsatta düşmanlığını ortaya koyan Kanitz'e göre Ruslar'ın, Pravadi'de yaptıkları tahrip sadece iftiradır.

* *
*

Bu konuşmamızı hazırlarken, gurbette kalan vakıf eserlerimizden Yunanistan, Yugoslavya, Arnavutluk'da olanlardan da bahsetmeği düşünmüştük. Ancak zamanın çok kısıtlı ve konunun çok geniş oluşu yüzünden konuşmamızı Bulgaristan ile kapattık ve metnimizin de sadece takdim ettiğimiz kadarını teslim ettik. Belki ileride başka bir sempozyum vesilesiyle eksik kalan bölümleri de basılmağa vermemiz mümkün olacaktır.

Bu konuşmamı kapatırken önemli bir nokta üzerinde durarak bir teklifte bulunmak isterim. Gurbette kalan vakıf eserlerimiz artık bizim için uzakta kalmış hatıralardır. Bunlardan bazılarının tahribi veya değişikliğe uğraması sürmektedir. İlerideki yıllarda, nasılsa kalabilmiş bazılarının da şu veya bu bahaneler ile ortadan kaldırılacağı belirlidir. Karlovo'da Karloğlu veya İhtiman'da Gazi Mihaloğlu, Selânik'te muhteşem bir eser olan İshak Bey veya Paşa (Alaca) camileri gibi pek çok eser, her türlü dış tesirin tahribatına bırakılarak kaderlerine terk edilmiştir. Bazıları ise garip bir zihniyetle Türk ziyaretçilere kapalı tutulmakta ve defalarca gidilmesine rağmen kesinlikle açılmamaktadır. Hâlâ Türk'ü ve Müslüman Amavut'u bol olan Üsküp'de bu duruma 1990 yılı sonlarında şahit olunmuştur.

Benim teklifim şu olacaktır: Artık romantik edebiyattan vazgeçerek, ciddi surette gurbette bıraktığımız vakıf eserlerin bir arşivlerinin yapılmasıdır. Bunların sistematik biçimde taranması, elde edilebilen eski ve yeni fotoğrafları ile plan ve rölövelerinin toplanması suretiyle bir arşiv oluşturulmalıdır. Düzenli ve gayretli bir çalışma ile yalnız Balkan ülkelerindeki değil fakat Suriye, İsrail, Irak, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir'deki Türk eserleri de gelecekteki ilmi araştırmalara yardımcı olabilecek biçimde derlenebilir. Böyle bir arşivin kurulmasında belki biraz geç kalınmıştır, fakat zararın neresinden dönülse kârdır düşüncesiyle, bir an önce bu yoldaki çalışmalara başlanmalıdır. Tabi bu arada o ülkelerde bu eserlere dair yayınlanmış kitap ve makalelerin de toplanması çok faydalı olacaktır. Hiç şüphe yok ki bu gurbette kalan vakıf eserlerin fotoğraf, rölöve vs. arşivi yapılırken, yurt içinde olanlar da ihmal edilmemelidir.